

WOJCIECH JAWORSKI
(SOSNOWIEC)*

Legalne żydowskie związki zawodowe w Królestwie Polskim (1906–1914)

Streszczenie. Brak podstaw prawnych działalności związków zawodowych spowodował, że żydowscy pracownicy najemni w Królestwie Polskim zakładali od połowy XIX w. stowarzyszenia pomocy wzajemnej. Wybuch rewolucji w 1905 r. spowodował liberalizację polityki władz państwowych. W 1906 r. wydano tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach, które przewidywały możliwość tworzenia związków zawodowych. W latach 1906–1908 założono 26 związków zawodowych. Tworzyli je głównie robotnicy żydowscy zatrudnieni w warsztatach rzemieślniczych i małych fabrykach oraz pracownicy handlu i usług. Żydowskie związki zawodowe znajdowały się w części pod wpływami „Bundu” i „Poalej Syjon”. Władze państwowe zlikwidowały sześć związków zawodowych. Panujący kryzys spowodował samolikwidację lub zaprzestanie działalności przez co najmniej 13 związków. Ożywienie gospodarcze w latach 1910–1914 spowodowało powstanie ośmiu związków. Łącznie spośród 34 żydowskich związków zawodowych aż 21 założono w Łodzi i dziewięć w Warszawie. Najwięcej związków zawodowych założyli robotnicy i pracownicy przemysłu włókienniczego (8), handlu i usług (7), wytwórczości odzieżowej (5) oraz branży skórzaney (4). Po 1910 r. pracownicy najemni powrócili do tworzenia stowarzyszeń pomocy wzajemnej.

Słowa kluczowe: Żydzi, związki zawodowe, Królestwo Polskie, druga połowa XIX w.

Rozwój przemysłu fabrycznego i handlu hurtowego w Królestwie Polskim przyspieszony budową linii kolejowych od połowy XIX w. spowodował ukształtowanie się dużych liczebnie warstw robotników i urzędników prywatnych. Wcześniej pracownikami najemnymi były głównie osoby zatrudnione w przedsiębiorstwach handlowych i warsztatach rzemieślniczych oraz służba domowa. Powstanie licznej warstwy robotników fabrycznych wśród Żydów utrudniały zasady religii mojżeszowej, zabraniające pracy w soboty i inne dni świąteczne. Natomiast produkcja przemysłowa była w nie prowadzona.

Żydowskie organizacje zawodowe skupiające pracowników najemnych w Królestwie Polskim nie były przedmiotem samodzielnych opracowań. Ignacy Orzechowski i Aleksander Kochański, ukazując dzieje ruchu związkowego w Kongresówce do końca I wojny światowej, pominęli prawie wszystkie

* E-mail: wjaworski@gmail.com.

żydowskie związki zawodowe prawdopodobnie z powodu trwającej w okresie opracowywania i wydania monografii walki na szczytach partyjno-państwowych między komunistami pochodzenia chrześcijańskiego i żydowskiego¹. W odmienną sytuację polityczną podobnie postąpił Jan Kancewicz². Organizacje samopomocowe i związki zawodowe grupujące pracowników wyznania mojżeszowego pracujących w handlu i usługach przedstawił częściowo Stefan Wrzosek³. Władysław Lech Karwacki, pisząc o organizacjach zawodowych działających w Łodzi do wybuchu I wojny światowej, omówił te skupiające żydowskich pracowników najemnych w mieście⁴. Część z nich wzmiankowali także François Guesnet⁵, Wiesław Puś⁶ oraz Kazimierz Badziak i Jacek Walicki⁷. Łódzki związek robotników żydowskich zatrudnionych w przemyśle drzewnym wspominał Józef Broda⁸, a muzyków w Łodzi – Alfons Pellowski⁹. Pierwszy okres działalności najstarszej organizacji samopomocowej żydowskich pracowników handlowych ukazał Lucjan Marek¹⁰.

Podstawowymi źródłami do ukazania dziejów legalnych żydowskich związków zawodowych w Królestwie Polskim są akta archiwalne proveniencji państwowej. Stan zachowania źródeł archiwalnych determinuje możliwości ukazania tematu. Nie zachowały się akta wytworzone w byłych urzędach gubernialnych w Suwałkach, a szczątkowo w Płocku. Nie został dotychczas opracowany Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867–1915), co uniemożliwia wyczerpujące przedstawienie organizacji legalizowanych do 1906 r. Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w Chełmie, Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, a najlepszy w Lublinie,

¹ I. Orzechowski, A. Kochański, *Zarys dziejów ruchu zawodowego w Królestwie Polskim (1905–1918)*, Warszawa 1964.

² J. Kancewicz, *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna*, [w:] *Ruch zawodowy w Polsce. Zarys dziejów*, t. I (1869–1918), Warszawa 1974, s. 15–170.

³ S. Wrzosek, *Organizacje pracowników handlu gastronomii i spółdzielczości w Polsce*, t. I (do 1918 roku), Warszawa 1972; idem, *Pracownicy handlu Królestwa Polskiego w okresie rewolucji 1905–1907 roku*, „Kwartalnik Historii Ruch Zawodowego” 1972, nr 2 (42), s. 3–27.

⁴ W.L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972.

⁵ F. Guesnet, *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi w XIX wieku; typy i stosunki*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 162–191.

⁶ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001.

⁷ K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002.

⁸ J. Broda, *Dzieje ruch związkowego robotników drzewnych i pracowników leśnictwa w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1977.

⁹ A. Pellowski, *Kultura muzyczna w Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994.

¹⁰ L. Marek, *Początki ruchu zawodowego wśród pracowników handlowych w Warszawie (1856–1881)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1966, nr 2 (58), s. 81–105; idem, *Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych Wyznania Mojżeszowego (1882–1903)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1969, nr 2 (70), s. 21–49.

Piotrkowie Trybunalskim i Warszawie po 1906 r. Ich uzupełnieniem jest szczerkowo zachowanych zespół „Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego” przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹¹.

Część źródeł do dziejów żydowskich związków zawodowych została wydana przez Hermana Rappaporta¹² oraz grupę historyków pod redakcją Stanisława Kalabińskiego¹³.

Do początku XX w. nie istniała podstawa prawna do legalizacji związków zawodowych w Królestwie Polskim. Trudne położenie materialne najemnych pracowników przedsiębiorstw handlowych i usługowych skłaniało ich do tworzenia organizacji ograniczających swą działalność do pomocy wzajemnej.

Politykę administracji państwowej wobec legalnego życia społecznego w Kongresówce cechowało ograniczanie, a po objęciu tronu przez Mikołaja II w 1894 r. – regulowanie. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który niekiedy upoważniał jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Później cesarz stopniowo przekazywał uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych.

Wybuch rewolucji w 1905 r. spowodował liberalizację polityki władz państwowych wobec legalnego życia społecznego. Cesarz Mikołaj II wydał 17/30 października 1905 r. manifest zapowiadający reformy polityczne. Na mocy tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. nastąpiła formalna liberalizacja polityki państwa wobec struktur organizujących życie społeczne. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadawało jej osobowość prawną.

Przy Warszawskim Okręgu Bożniczym w 1856 r. powstało „bractwo subiektów handlowych wyznania mojżeszowego”. Zostało ono przekształcone w Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów Handlowych Wyznania Mojżeszowego w Warszawie, którego statut zatwierdził 11/23 grudnia 1867 r. namiestnik Królestwa Polskiego. Jego celem było udzielanie zasiłków w wypadku choroby, braku pracy, starości i śmierci, a także prowadzenie pośrednictwa pracy. Członkami

¹¹ Źródła archiwalne do artykułu zgromadzone w części ze środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym w badanym okresie kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te, które nie były siedzibą władz gubernialnych lub powiatowych, zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

¹² *Reakcja stołypinowska w Królestwie Polskim 1907–1910*, wyd. H. Rappaport, Warszawa 1974.

¹³ *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, t. III (*Królestwo Polskie i Białostoczczyzna*), red. S. Kalabiński, cz. 3 (1906–1907), Warszawa 1972; cz. 4 (1907–1914), Warszawa 1969.

rzeczywistymi organizacjami mogli zostać pracownicy w wieku do 45 lat. Poza pracownikami do organizacji mogli wstępować właściciele przedsiębiorstw jako członkowie honorowi, którzy wspierali ją finansowo. W latach 1872–1881 liczba członków rzeczywistych wahała się od 189 do 253, a honorowych wzrosła z 32 do 72. W 1869 r. przy stowarzyszeniu otwarto biuro pośrednictwa pracy, a w 1881 r. uruchomiono kursy dla praktykantów sklepowych i rzemieślników. W latach 1882–1903 liczba członków rzeczywistych wzrosła z 317 do 1064, a honorowych wahała się od 80 do 165. Od 1902 r. do organizacji przyjmowano kobiety. Z inicjatywy stowarzyszenia w 1889 r. uruchomiono kursy rzemieślnicze, a w 1892 r. otwarto szkołę rzemieślniczą, w której nauczano stolarstwa, tokarstwa i snycerstwa. W latach 1901–1902 zbudowano gmach szkoły. W siedzibie organizacji urządzano wieczory artystyczne i bale, prowadzono zajęcia gimnastyczne, utrzymywano bibliotekę i czytelnię¹⁴.

Z inicjatywy Żydów przybyłych z Rosji powstało Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów w mieście Łodzi, którego statut zalegalizował 11/23 listopada 1886 r. minister spraw wewnętrznych, po uprzedniej zgodzie cesarza 30 października/11 listopada tego samego roku. W latach 1889–1904 liczba jego członków rzeczywistych wzrosła z 314 do 1095, a wspierających – z 152 do 280. Prezesami zarządu byli Henryk Grinbaum (1890), Maksymilian Blit (1893–1894) i dr Józef Zaks (1898). W 1900 r. przy organizacji otwarto szkołę handlową¹⁵.

Na wzór organizacji warszawskiej w latach 1876–1880 pracownicy żydowscy próbowali założyć stowarzyszenie pomocy wzajemnej subiektów handlowych w Lublinie, co spotkało się ze sprzeciwem generał-gubernatora warszawskiego¹⁶. W 1894 r. ponowili oni starania ze wsparciem małych kupców, wzorując się na organizacji działającej w Łodzi, i doprowadzili do zatwierdzenia przez ministra spraw wewnętrznych 22 lutego/6 marca 1898 r. Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Subiektów i Drobnych Handlarzy Wyznania Mojżeszowego miasta Lublina¹⁷.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APLub], Rząd Gubernialny Lubelski – Wydział Administracyjny – Referat I inspektorsko-nadzorczy [dalej: RGL-Adm I], sygn. 1876:188, k. 7; L. Marek, *Początki...*, s. 91–96, 100–105; idem, *Stowarzyszenie...*, s. 25–26, 28, 31, 34, 47; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 27, 66, 87; idem, *Pracownicy...*, s. 9.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego [dalej: KGGW], sygn. 2803, k. 231; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1894:31; Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁódź], Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny [dalej: RGP-Adm], sygn. 5143, k. 3–31; sygn. 5997, k. 31; sygn. 6215, k. 15; APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydyjalna [dalej: RGP-Prez], sygn. 294, k. 47; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, wyd. S. Godlewski, t. II, Warszawa 1886, nr 151, s. 402–427; F. Guesnet, *op. cit.*, s. 165, 168, 182–184; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 27, 30, 102; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 89; idem, *Pracownicy...*, s. 10.

¹⁶ APLub, RGL-Adm I, sygn. 1876:188, k. 3–13.

¹⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 233; APLub, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1899:164, k. 14; sygn. 1902:244, k. 25; APLub, RGL-Adm I, sygn. 1894:31, k. 41; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7397, k. 4–16.

Własną organizację samopomocową utworzyli w Łodzi pedagodzy. Minister oświaty ludowej 10/22 października 1896 r. zatwierdził statut Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Nauczycieli i byłych Nauczycieli Żydów. Prezesem jego zarządu był w 1909 r. Abraham Sz wajcer¹⁸.

Bez powodzenia zakończyły się starania żydowskich urzędników prywatnych w dwóch innych miastach Kongresówki o utworzenie organizacji samopomocowej. W latach 1899–1901 próbowano założyć stowarzyszenie pomocy wzajemnej subiektów w Kaliszu¹⁹, wzorując się na organizacji łódzkiej, a w latach 1901–1905 – stowarzyszenie pomocy wzajemnej żydowskich pracowników handlowych i przemysłowych (oficjalistów) w Częstochowie, biorąc przykład z organizacji lubelskiej²⁰. Przyczynami odmów była, jak się wydaje, narastająca w najwyższych władzach Cesarstwa Rosyjskiego niechęć do wyznawców judaizmu.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach umożliwiały legalizację organizacji zawodowych pracowników najemnych. Ich zadaniami było udzielanie członkom pomocy materialnej (kasy chorych, pogrzebowe oraz na czas bezrobocia i niekiedy strajku), lekarskiej i prawnej, prowadzenie negocjacji między pracownikami a pracodawcami w sprawie warunków pracy i płacy, pośrednictwo pracy, a także tworzenie bibliotek i czytelni oraz szkół zawodowych. Były one pozbawione możliwości organizowania i prowadzenia akcji strajkowej²¹. Związki zawodowe zaczęto tworzyć od początku rewolucji w 1905 r., niekiedy ze wsparciem nielegalnych partii politycznych. Podania o ich rejestrację wnoszono do gubernialnych urzędów do spraw stowarzyszeń i związków za pośrednictwem starszego inspektora fabrycznego lub okręgowego inżyniera górniczego.

W Warszawie w marcu 1907 r. grupa pracowników firm handlowych podjęła starania o założenie pierwszego stowarzyszenia zawodowego subiektów i subiektów, co spotkało się jednak z odmową²². W tym samym czasie inna grupa znajdująca się pod wpływami nielegalnego Ogólnożydowskiego Związku Robotniczego „Bund” doprowadziła do zatwierdzenia 11/24 kwietnia 1907 r. Stowarzyszenia Zawodowego Subiektów i Oficjalistów w Przedsiębiorstwach Handlowych i Przemysłowych miasta Warszawy. W lipcu tego roku związek liczył 400 członków, wśród których dominowały nastroje rewolucyjne. Pod pretekstem obowiązywania stanu wojennego generał-gubernator warszawski 14/27 listopada 1907 r. zamknął go. Dnia 6/19 października 1908 r. stowarzyszenie wykreślono z rejestru²³.

¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 232; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6215, k. 16; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, k. 48; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 42.

¹⁹ APŁódź, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego [dalej: KGKa], sygn. 760, k. 3–8.

²⁰ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6595, k. 16; sygn. 7066, k. 5–8; sygn. 7397, k. 7–13.

²¹ *Tymczasowe przepisy o towarzystwach zawodowych w imperium rosyjskim z dnia 17 (4) marca 1906 r.*, wyd. J. Kancewicz, „Kwartalnik Historii Ruch Zawodowego” 1983, nr 1–2, s. 84–97.

²² Archiwum Państwowe w Warszawie [dalej: APWar], Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: WGUds.Stow], sygn. 296, k. 3–11.

²³ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 43; sygn. 7193, k. 35; sygn. 7318, k. 57; Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej: APKiel], Rząd Gubernialny Kielecki [dalej: RGKiel], sygn. 6129, k. 5;

Grupa urzędników prywatnych i subiektów związanych z Żydowską Socjal-demokratyczną Partią Robotniczą „Poalej Syjon” doprowadziła do zatwierdzenia 18/31 stycznia 1907 r. statutu Stowarzyszenia Zawodowego Pracowników i Pracownic Handlowych w Łodzi. Wkrótce okazało się jednak, że nie zdołano zrzeszyć większej liczby członków. Na zebraniach ogólnych 10/23 czerwca i 30 czerwca/13 lipca 1907 r., w których wzięło udział ośmiu członków, zapadła decyzja o samolikwidacji związku. Został on wykreślony z rejestru 19 lipca/1 sierpnia 1907 r.²⁴

Stowarzyszenie Zawodowe Subiektów i Subiektek w Będzinie zarejestrowano 1/14 września 1907 r. Jednak wobec małej liczby członków na zebraniu 5/18 maja 1910 r. zapadła decyzja o samolikwidacji. Wykreślenie z rejestru nastąpiło 10/23 czerwca tego samego roku²⁵.

Mała liczba zainteresowanych skłoniła pracowników handlu do połączenia wysiłków z małymi przedsiębiorcami i 10/23 sierpnia 1907 r. zatwierdzono statut Stowarzyszenia Subiektów i Drobnych Kupców Wyznania Mojżeszowego w Radomiu. Już 25 września/8 października tego samego roku wniesiono podanie o zmianę statutu. Nowy statut organizacji zalegalizowano 6/19 listopada 1907 r.²⁶

W Stowarzyszeniu Zawodowym Pracowników Umysłowych w Przedsiębiorstwach Handlowo-Przemysłowych w Łodzi zarejestrowanym 23 listopada/6 grudnia 1906 r. dominowały wpływy „Bundu”. W ciągu 1907 r. liczba jego członków wzrosła z 315 do 730. Wówczas prezesem jego zarządu był Jakub Lewkowicz. Jednak na początku 1908 r. organizacja przerwała działalność²⁷.

Stowarzyszenie Zawodowe Oficjalistów Przedsiębiorstw Handlowo-Przemysłowych i Technicznych „Ogniwo” w Łodzi zalegalizowano 22 grudnia 1907 r./4 stycznia 1908 r. Wkrótce przerwało ono działalność z powodu małej liczby członków, a dopiero 12/25 stycznia 1911 r. zostało wykreślone z rejestru²⁸.

Obok handlu żydowskie związki zawodowe powstały także wśród pracowników innych działów gospodarki.

APŁódź, RGP-Prez, sygn. 514, k. 3–17; Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej: APRad], Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków [dalej: UGRds.Stow], sygn. 10, k. 22; APWar, WGUds.Stow, sygn. 360, k. 4–26; *Reakcja...*, dokument nr 176, s. 155–156; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 269; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument nr 1, s. 37; dokument 11, s. 61; dokument nr 29, s. 88; dokument nr 62, s. 153; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 56–57; i d e m, *Pracownicy...*, s. 22.

²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 44; sygn. 2803, k. 235; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 358, k. 3–9, 13–21; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 104, 340; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 56; i d e m, *Pracownicy...*, s. 22.

²⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 520, k. 4–27, 34–38, 41.

²⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7200, k. 134; sygn. 7330, k. 97; APRad, UGRds.Stow, sygn. 2, k. 67; sygn. 26, k. 4–19, 24–26; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 63; i d e m, *Pracownicy...*, s. 11.

²⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 45; sygn. 2719, k. 131; sygn. 2803, k. 236; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 342, k. 5–21, 28–34; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 68–69, 320; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 56; i d e m, *Pracownicy...*, s. 11, 21–22.

²⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 555, k. 3–19, 24–35; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 109, 340.

W Łodzi Pierwsze Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Piekarni zarejestrowano 3/16 lutego 1907 r. Wkrótce wstąpiło do niego 276 członków, wśród których dominowały wpływy „Bundu”. Ich aktywność polityczna spowodowała aresztowanie przez policję w październiku 1907 r. 62 członków, z których 22 zesłano do guberni orenburskiej. W następnym miesiącu organizacja zaprzestała aktywnej działalności. W listopadzie 1908 r. skonfiskowano dokumentację przechowywaną w siedzibie zarządu związku, a w roku następnym nastąpiła jego formalna likwidacja²⁹.

Nie powiodła się próba powołania do życia w Warszawie stowarzyszenia zawodowego robotników pracujących przy produkcji artykułów spożywczych we wrześniu 1907 r.³⁰

Tylko w przemyśle włókienniczym powstały żydowskie związki zawodowe skupiające robotników fabrycznych.

Wpływy „Bundu” dominowały w związkach zawodowych robotników pracujących w fabrykach włókienniczych w Łodzi. Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Przemysłu Włókienniczego zatwierdzono 23 listopada/5 grudnia 1906 r. Do związku należało w roku następnym około 1200 członków. Na czele jego zarządu stali w 1907 r. Szaja Wajsenblum i Zawadzka, a w 1912 r. – Szmul Lipszyc. Dnia 17/30 stycznia 1912 r. aresztowano prezesa i 92 członków związku. Generał-gubernator warszawski 4/17 września tego samego roku podjął decyzję o jego zamknięciu, a 25 września/8 października 1913 r. nastąpiła jego likwidacja³¹. Pierwsze Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Przemysłu Pończoszniczego zarejestrowano 7/20 maja 1907 r. W tym roku należało do związku około 200 członków. Na czele jego zarządu stali Juda Sztucki (1907) i Mendel Dobrzyński (1907–1908). Wobec opuszczenia miasta przez członków zarządu i aresztowania jednego z nich 4/17 lutego 1908 r. odbyło się ostatnie zebranie. Na wniosek policmajstra miasta Łodzi 3/16 grudnia 1910 r. stowarzyszenie wykreślono z rejestru³².

Pierwsze Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Przemysłu Bawełnianego zalegalizowano 28 kwietnia/11 maja 1907 r. Wkrótce należało do niego 150 osób. Wobec podejrzania o zamiarze utworzenia grupy bojowej mającej prowadzić działalność terrorystyczną policja 28 maja/10 czerwca 1908 r. aresztowała 80 członków. Związek został zamknięty 3/16 września 1908 r., a 23 października/5 listopada tego samego roku zlikwidowany³³.

²⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 46; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 389, k. 4–17, 23–28; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 69, 139, 318, 416.

³⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 459, k. 5–23, 31–36; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 275.

³¹ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 46; sygn. 2719, k. 133; sygn. 2803, k. 235; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 340, k. 3–21, 27–32; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument 249, s. 675–677; J. Kanciewicz, *op. cit.*, s. 95–96; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 68–69, 415.

³² AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 45; sygn. 2803, k. 236; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 425, k. 3–19, 24–31; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 69, 319.

³³ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 47; sygn. 7318, k. 51; APKiel, RGKiel, sygn. 6184, k. 17; *Reakcja...*, dokument nr 341, s. 301; dokument nr 350, s. 308; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 342, k. 4–17, 25–31; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 69, 319.

Statut Stowarzyszenia Zawodowego Robotników Włókienniczych w Tomaszowie Mazowieckim (powiat brzeziński) wpisano do rejestru 14/27 lipca 1907 r. Jednak wobec małego zainteresowania nie rozpoczęło działalności i 10/23 czerwca 1910 r. zlikwidowano je³⁴.

Statut Stowarzyszenia Zawodowego Majstrów Obróbki Surowców Włókienniczych w Łodzi zatwierdzono 22 grudnia 1906 r./4 stycznia 1907 r. Swym zasięgiem obejmowało ono majstrów fabrycznych pracujących poza miastem także w powiecie łódzkim. W latach 1907–1910 skupiało od 80 do 250 osób ze stałą tendencją spadkową³⁵.

Osoby przygotowujące produkty do ekspedycji, a zatrudnione w różnych firmach doprowadziły do zatwierdzenia 14/27 lipca 1907 r. Stowarzyszenia Zawodowego Pakowaczy w Łodzi³⁶. Kierujący bezpośrednio tym pracami byli założycielami Stowarzyszenia Zawodowego Majstrów Pakowaczy w Przedsiębiorstwach Handlowo-Przemysłowych w Łodzi zalegalizowanego także 14/27 lipca 1907 r. Swym zasięgiem poza miastem obejmowało ono powiat łódzki. W latach 1907–1909 zrzeszało od 30 do 67 członków ze stałą tendencją spadkową³⁷.

Żydowskie związki zawodowe utworzyli pracownicy wytwarzający odzież i obuwiu pracujący w warsztatach rzemieślniczych.

Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Krawieckich w Łodzi zalegalizowano 26 lutego/11 marca 1907 r. Dominowały w nim wpływy „Bundu”. W latach 1907–1914 organizacja zrzeszała od 175 do 326 członków z tendencją spadkową³⁸.

Związki skupiające pracowników tej branży licznie powstały w Warszawie. Stowarzyszenie Zawodowe Robotników i Robotnic Bielizny zarejestrowano 15/28 czerwca 1907 r. Jego zasięg miał obejmować stolicę Kongresówki i powiat warszawski. Jednak nie rozpoczęło ono działalności i 11/24 lipca 1910 r. zostało zlikwidowane³⁹. Również 15/28 czerwca 1907 r. zatwierdzono Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Wyrobu i Przystrojenia Kapeluszy. Także ono nie zdołało skupić większej liczby członków i w roku następnym przerwało działalność⁴⁰. Stowarzyszenie Zawodowe Krawców i Krawcowych wpisano do rejestru 2/15 lipca 1907 r. Pod pretekstem obowiązywania stanu wojennego 30 listopada/13 grudnia

³⁴ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 494, k. 3–21, 29–33.

³⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 47; sygn. 2803, k. 236; sygn. 7445, k. 86; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 346, k. 4–21, 28–33; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 106, 341.

³⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 495, k. 4–17, 22–28; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 103.

³⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 493, k. 3–18, 21–27; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 106, 341.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 47; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 400, k. 4–23, 27–31; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 69, 416.

³⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 47; sygn. 7193, k. 67; APWar, WGUds.Stow, sygn. 399, k. 3–22, 25–33; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 271; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument 1, s. 38; dokument nr 62, s. 155.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 48; sygn. 7193, k. 67; APWar, WGUds.Stow, sygn. 405, k. 4–18, 23–31; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 272; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument 1, s. 38; dokument nr 62, s. 154.

1907 r. zamknięto związek, a 6/19 września 1908 r. zlikwidowano go⁴¹. Stowarzyszenie Zawodowe Robotników i Robotnic Wyrobu Krawatów zalegalizowano 1/14 sierpnia 1907 r., a jego zasięg obejmował miasto i powiat. Jednak nie rozpoczęło ono działalności i 21 stycznia/3 lutego 1910 r. zostało wykreślone z rejestru⁴².

Powstały związki zawodowe branży skórzanej. Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Wyrobu Obuwia w Warszawie zarejestrowano 11/24 kwietnia 1907 r. Prezesem jego zarządu wybrano Wolfa Norkina. Już 25 września/8 października 1907 r. generał-gubernator warszawski zawiesił działalność organizacji, a 16/29 października tego samego roku została ona zlikwidowana pod pretekstem obowiązywania stanu wojennego. Z rejestru związek został wykreślony dopiero 31 maja/13 czerwca 1913 r.⁴³ Również w stolicy Kongresówki zatwierdzono 15/28 czerwca 1907 r. Stowarzyszenie Zawodowe Robotników i Robotnic Wyrobów Skórzano-Galanteryjnych. W roku następnym należało do niego 426 członków, w tym 352 wytwarzających portmonetki, 70 paski i 3 rękawiczki. Prezesem jego zarządu wybrano Lejzora Weinsteina. Jednak w drugiej połowie 1908 r. nastąpiło przerwanie działalności z powodu wystąpienia członków, a 20 czerwca/3 lipca 1910 r. likwidacja organizacji⁴⁴.

Pierwsze Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Wyrobu Obuwia w Łodzi zalegalizowano 4/17 czerwca 1907 r. W związku dominowały wpływy „Bundu”. W lutym 1908 r. policja przeprowadziła rewizję w siedzibie zarządu i aresztowała jego ośmiu członków. Doprowadziło to do przerwania działalności i likwidacji organizacji 8/21 października 1910 r.⁴⁵

Nie powiodła się w 1907 r. próba założenia stowarzyszenia robotników obróbki szczeciny w Międzyrzeczu Podlaskim (powiat radzyński) z powodu braków formalnych w podaniu i projekcie statutu⁴⁶.

Wśród Żydów pracujących w pozostałych działach gospodarki powołano do życia niewiele związków zawodowych. Ślusarze i odlewnicy doprowadzili do zatwierdzenia 15/28 czerwca 1907 r. Stowarzyszenia Zawodowego Robotników Obróbki Metali w Warszawie⁴⁷.

⁴¹ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 48; sygn. 3718, k. 45; APKiel, RGKiel, sygn. 6131, k. 6; APRad, UGRds.Stow, sygn. 10, k. 11; APWar, WGUds.Stow, sygn. 288, k. 4–21; sygn. 425, k. 5; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 273; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument 1, s. 38; dokument nr 62, s. 155; dokument nr 11, s. 62; dokument nr 29, s. 88; dokument nr 393, s. 840–841.

⁴² AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 48; sygn. 7193, k. 68; APWar, WGUds.Stow, sygn. 451, k. 4–23; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 274; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument nr 62, s. 156.

⁴³ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 48; APWar, WGUds.Stow, sygn. 358, k. 4–17, 24–29; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument 1, s. 37; dokument nr 11, s. 67; dokument nr 62, s. 153.

⁴⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 48; sygn. 7194, k. 33; APWar, WGUds.Stow, sygn. 403, k. 5–21, 25–28; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 271; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument 1, s. 38; dokument nr 62, s. 155.

⁴⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 467, k. 5–21, 27–29; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 69, 319.

⁴⁶ APŁub, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 96, k. 3–18.

⁴⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 49; sygn. 7193, k. 69; *Źródła...*, t. III, cz. 3, s. 271; *Źródła...*, t. III, cz. 4, dokument 1, s. 38; dokument nr 62, s. 154.

W Łodzi powstały związki zawodowe robotników zatrudnionych w dwóch branżach. Stowarzyszenie Robotników Architektoniczno-Budowlanych zalegalizowano 7/20 kwietnia 1907 r. Na pierwszego prezesa jego zarządu wybrano Moszka Szmulderskiego. Wkrótce, 26 maja/8 czerwca 1907 r. utworzono oddział związku w Częstochowie. Wśród 400 członków w tym roku dominowały wpływy „Bundu”. W 1908 r. organizacja zaprzestała działalności i 4/17 października 1910 r. wykreślono ją z rejestru⁴⁸. Stowarzyszenie Zawodowe Robotników i Robotnic Branży Introligatorsko-Drukarskiej zalegalizowano 16/29 maja 1907 r. i wkrótce skupiało 122 członków. Jednak w połowie następnego roku przerwało działalność, a 10/23 marca 1910 r. zostało wykreślone z rejestru⁴⁹.

Żydzi próbowali tworzyć związki zawodowe także poza budownictwem, handlem, rzemiosłem i przemysłem. W Warszawie nie powiodły się próby zalegalizowania związku administratorów i zarządców domów w lipcu 1907 r.⁵⁰ i stowarzyszenia żydowskich kantorów w Cesarstwie Rosyjskim w lutym 1908 r.⁵¹

Bardziej liberalne stanowisko zajmowały władze wobec inicjatyw tworzenia organizacji w Łodzi. Stowarzyszenie Zawodowe Muzyków zalegalizowano 1/14 września 1907 r. Jednak nie podjęło ono działalności i 8/21 października 1910 r. zostało wykreślone z rejestru⁵². Stowarzyszenie Zawodowe Rabinów w Płocku powstało w 1910 r. i miało działać na obszarze całego Królestwa⁵³.

Wydaje się, że powodem wielu odmów na podania o utworzenie związków zawodowych w Warszawie było dążenie władz państwowych do ograniczenia życia społecznego Żydów w stolicy Kongresówki. Na przełomie XIX i XX w., szczególnie po wybuchu rewolucji w 1905 r., w najwyższych władzach państwowych narastało przekonanie o zagrożeniu dla spójności Cesarstwa Rosyjskiego przez kształtujące się wówczas nowoczesne ruchy narodowe. Znalazło to odbicie w zarządzeniu ministra spraw wewnętrznych z 20 stycznia/2 lutego 1910 r. o zakazie rejestrowania stowarzyszeń zakładanych przez mniejszości narodowe, zwłaszcza ukraińskich i żydowskich, jeśli miały charakter nacjonalistyczny⁵⁴.

Wybuch rewolucji w 1905 r. zliberalizował politykę władz państwowych wobec legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim. Po wydaniu tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach w 1906 r. zaczęły one licznie legalizować różnego typu organizacje społeczne, w tym związki zawodowe. Część organizacji podejmowała działania wymierzone w bezpieczeństwo publiczne lub

⁴⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 49; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 422, k. 3–21, 31–34; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 69, 319.

⁴⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2713, k. 49; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 448, k. 4–23, 27–31; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 69, 320.

⁵⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 434, k. 3–24.

⁵¹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 543, k. 4–19.

⁵² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 523, k. 5–21, 27–33; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 103; A. Pelowski, *op. cit.*, s. 119.

⁵³ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8206, k. 6.

⁵⁴ APWar, WGUds.Stow, sygn. 305, k. 5–6; sygn. 718, k. 6–7.

interesy Cesarstwa Rosyjskiego. Z gaśnięciem wrzenia rewolucyjnego administracja państwowa podjęła działania zmierzające do ich likwidacji. W okresie „reakcji stołypinowskiej” (1907–1910) władze zamknęły większość masowych związków zawodowych, w tym żydowskich, podejrzewanych o ponowne dążenie do wzniesienia rewolucji. Jednak nie tylko postawa władz doprowadziła do upadku wielu żydowskich związków zawodowych. Przedłużający się kryzys gospodarczy spowodował zniechęcenie wśród znacznej liczby ich członków. Wiązali oni bowiem z przystąpieniem do organizacji nadzieję na poprawę swojej sytuacji bytowej i zawodowej. Związki zawodowe nie były w stanie realizować działań o charakterze pomocy materialnej dla członków znajdujących się w trudnym położeniu. Dlatego po kilku lub kilkunastu miesiącach zawiedzeni licznie opuszczali organizacje, a ich zarządy decydowały się na samorozwiązanie.

W 1910 r. kryzys został przełamany i rozpoczęło się ożywienie gospodarcze w Królestwie Polskim. Wpłynęło to na postawy żydowskich pracowników najemnych.

Po upadku rewolucji w Łodzi nie działał żaden związek zawodowy zrzeszający pracowników przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych. Stowarzyszenie Zawodowe Subiektów-Żydów „Pomoc Wzajemna” zalegalizowano 7/20 grudnia 1912 r. Jego statut ograniczał formalnie członkostwo do osób wyznania mojżeszowego. W roku następnym związek zrzeszał 925 członków⁵⁵. W czerwcu 1914 r. próbowano zalegalizować stowarzyszenie subiektów handlowych branży galanteryjnej w Warszawie⁵⁶.

W marcu 1912 r. grupa kelnerów wyznania mojżeszowego w stolicy Kongresówki zwróciła się o zalegalizowanie związku zawodowego, co początkowo spotkało się jednak z odmową starszego inspektora fabrycznego. Statut Warszawskiego Stowarzyszenia Zawodowego Kelnerów zatwierdzono 17/30 grudnia 1912 r. W latach 1913–1914 prezesem jego zarządu był Jakub Kleimic, a związek skupiał 50 członków⁵⁷.

Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Piekarni i Cukierni Guberni Piotrkowskiej z siedzibą w Łodzi zalegalizowano 10/23 lutego 1910 r. Na czele jego zarządu stał Abram Symcha Spektor. Związek był zwalczany przez Żydowskie Stowarzyszenie Zawodowe Właścicieli Piekarni w Łodzi oraz Powiatach Łódzkim i Łaskim. W dniu 7/20 lipca 1912 r. do piekarni Hazrila Rubina w Bałutach przyszło do pracy trzech bezrobotnych na miejsce robotników, którzy nie stawili się do pracy. W odpowiedzi związek zawodowy zorganizował 15/28 sierpnia 1912 r. strajk w piekarni oraz jej bojkot, domagając się zatrudnienia tylko jego członków⁵⁸.

⁵⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1036, k. 3–22, 25–31; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 430; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 90.

⁵⁶ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1118, k. 4–19.

⁵⁷ APWar, WGUds.Stow, sygn. 917, k. 3–21, 25–26; I. Orzechowski, A. Kochański, *op. cit.*, s. 322.

⁵⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 897, k. 4–23, 25–31, 38–41; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 416.

Nie powiodła się próba utworzenia stowarzyszenia zawodowego robotników i robotnic branży piekarskiej w Warszawie w lipcu 1914 r. z powodu braków formalnych w podaniu i projekcie statutu⁵⁹.

Wobec braku wśród łódzkich pracowników fizycznych przemysłu włókienniczego organizacji związkowych utworzono w mieście Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Wykończali Bawełny zatwierdzone 4/17 października 1912 r.⁶⁰ i Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Branży Hafciarskiej 3/16 czerwca 1914 r., do którego należało wkrótce 200 członków⁶¹.

Projektanci wzorów tkanin i haftów fabrycznych byli założycielami Stowarzyszenia Zawodowego Rysowników w Kaliszu, którego statut zatwierdzono 17/30 marca 1914 r.⁶²

Związki zawodowe powstawały także wśród pracowników innych branż.

Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Garbarzy w Łodzi wpisano do rejestru 2/15 grudnia 1913 r. Swym zasięgiem objęło ono gubernię piotrkowską. Prezesem zarządu był W. Goldfaber. Oddział związku w Częstochowie utworzono 21 maja/3 czerwca 1914 r. W organizacji dominowały wpływy „Bundu”⁶³.

Statut Stowarzyszenia Zawodowego Robotników Przemysłu Drzewnego w Łodzi zatwierdzono 15/28 lipca 1913 r.⁶⁴

W Warszawie nie powiodła się próba założenia stowarzyszenia zawodowego robotników branży drukarskiej w grudniu 1913 r.⁶⁵ Odmówiono także prośbie o utworzenie stowarzyszenia artystów i działaczy sceny niemiecko-żydowskiej w lipcu 1911 r.⁶⁶

Także w latach 1911–1914 była wyraźnie widoczna tendencja władz państwowych do ograniczania liczby żydowskich związków zawodowych w Warszawie, co łączyło się z ogólnymi działaniami zmierzającymi do ograniczenia stowarzyszeń zrzeszających członków tej mniejszości narodowej w stolicy Kongresówki.

Trudności w tworzenia związków zawodowych w Warszawie spowodowały chęć prowadzenia części ich działalności w ramach stowarzyszeń pomocy wzajemnej. W kwietniu 1911 r. próbowano założyć stowarzyszenie pomocy wzajemnej cholewkarzy. Warszawski Wydział Ochrony Bezpieczeństwa Publicznego i Porządku (Ochrana) wskazał, że inicjatorzy to działacze „Bundu”, którzy w rzeczywistości chcieli powołać do życia związek zawodowy⁶⁷. Podobne podejrzenia

⁵⁹ APWar, WGUs.Stow, sygn. 1090, k. 4–19.

⁶⁰ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1022, k. 4–24; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 416.

⁶¹ W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 416.

⁶² AGAD, KGGW, sygn. 8231, k. 45; APŁódź, KGKał, sygn. 2661, k. 5–20.

⁶³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1133, k. 4–23, 28–33; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 416; I. Orzechowski, A. Kochański, *op. cit.*, s. 308.

⁶⁴ J. Broda, *op. cit.*, s. 135; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 416; I. Orzechowski, A. Kochański, *op. cit.*, s. 307.

⁶⁵ APWar, WGUs.Stow, sygn. 1073, k. 5–23.

⁶⁶ APWar, WGUs.Stow, sygn. 868, k. 4–21.

⁶⁷ APWar, WGUs.Stow, sygn. 756, k. 3–24.

spowodowały, że w latach 1911–1912 odmówiono prośbom o legalizację stowarzyszenia wsparcia subiektów handlowych branży hurtowo-tekstylniej⁶⁸. Braki formalne uniemożliwiły rejestrację stowarzyszenia wzajemnej pomocy gazeciarzy w lipcu 1914 r.⁶⁹

W Warszawie jedynie Stowarzyszenie Subiektów Handlu Tekstyliami zostało zarejestrowane 8/21 kwietnia 1913 r.⁷⁰

W Łodzi władze zajmowały bardziej liberalne stanowisko wobec tworzenia organizacji przez Żydów. W mieście zatwierdzono 9/22 lipca 1912 r. Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Pracujących w Łódzkiej Rzeźni Żydowskiej⁷¹ i 11/24 stycznia 1913 r. Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Gazeciarzy⁷².

Stowarzyszenie Pomocy Wzajemnej Subiektów w Brzezinach wpisano do rejestru 16/29 kwietnia 1914 r.⁷³

* * *

Brak podstaw prawnych działalności związków zawodowych spowodował, że żydowscy pracownicy najemni w Królestwie Polskim od połowy XIX w. zakładali stowarzyszenia wzajemnej pomocy, które udzielały zasiłków w wypadku choroby, bezrobocia i śmierci, niekiedy wypłacały emerytury, prowadziły biura pośrednictwa pracy oraz udzielały pomocy lekarskiej. Działały przy nich biblioteki i czytelnie, a także szkoły zawodowe. Aktywność w tym zakresie przejawiali subiektki (sprzedawcy) i oficjaliści (urzędnicy prywatni). Mimo oporu administracji państwowej zdołano zalegalizować je w Warszawie, Łodzi i Lublinie. W ostatnim z miast swe wysiłki połączyli pracownicy najemni i drobni przedsiębiorcy. Wybuch rewolucji w 1905 r. spowodował liberalizację polityki władz państwowych wobec organizacji społecznych. W 1906 r. wydano tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach, które przewidywały możliwość tworzenia także związków zawodowych. Zakres ich działalności różnił się od stowarzyszeń wzajemnej pomocy w udzielaniu członkom pomocy prawnej, prowadzeniu negocjacji między pracownikami a pracodawcami w sprawie warunków pracy i płacy. W okresie rewolucji i tuż po jej wygaśnięciu, w latach 1906–1908 założono 26 związków zawodowych. Tworzyli je głównie robotnicy żydowscy zatrudnieni w warsztatach rzemieślniczych i małych fabrykach oraz pracownicy handlu i usług. Wynikało to ze struktury społeczno-zawodowej ludności wyznania mojżeszowego w Kongresówce na przełomie XIX i XX w., w której nieliczni byli robotnicy fabryczni. Ich wzrostowi liczebnemu skutecznie przeciwdziałały przepisy religijne zabraniające pracy w soboty. Jedynie w Łodzi organizacje utworzyli pracownicy

⁶⁸ APWar, WGUds.Stow, sygn. 813, k. 4–21.

⁶⁹ APWar, WGUds.Stow, sygn. 1131, k. 4–25.

⁷⁰ APWar, WGUds.Stow, sygn. 964, k. 5–19; S. Wrzosek, *Organizacje...*, s. 89.

⁷¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1009, k. 3–20; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 429.

⁷² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1056, k. 4–22; W.L. Karwacki, *op. cit.*, s. 429.

⁷³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1164, k. 3–23.

fizyczni zatrudnieni w wielkich zakładach włókienniczych. Było to uwarunkowane ukształtowaniem się w tym mieście licznej warstwy robotników fabrycznych. Żydowskie związki zawodowe znajdowały się w części pod wpływami nielegalnych partii politycznych: „Bundu” i „Poalej Syjon”, które tą drogą chciały poszerzyć swe wpływy społeczne. Władze państwowe zaniepokojone przedłużającą się rewolucją i możliwością działań wywrotowych zlikwidowały sześć związków zawodowych. Panujący kryzys wywołał apatię wśród członków i samolikwidację lub zaprzestanie działalności przez co najmniej 13 organizacji. Ożywienie gospodarcze spowodowało powstanie w latach 1910–1914 tylko ośmiu stowarzyszeń. W tym okresie zlikwidowano jeden związek utworzony w okresie rewolucji. Łącznie wśród 34 żydowskich związków zawodowych aż 21 założono w Łodzi i tylko dziewięć w Warszawie. W obu tych wielkich miastach ukształtowały się liczne warstwy robotników pracujących w fabrykach oraz pracowników wielkich firm handlowych. Jednak administracja państwowa w całej drugiej połowie XIX w. prowadziła politykę ograniczania liczby żydowskich organizacji społecznych. W pozostałych skupiskach Żydów wśród najemnych pracowników fizycznych dominowali zatrudnieni w warsztatach rzemieślniczych i sklepach, często związani rodzinnie z ich właścicielami. Najwięcej związków zawodowych założyli robotnicy i pracownicy przemysłu włókienniczego (8), handlu i usług (7), wytwórczości odzieżowej (5) oraz branży skórzaney (4). Wobec ograniczeń nałożonych przez władze państwowe w poprzednim okresie na związki zawodowe i wprowadzeniu nowych na inicjatywy Żydów pracownicy najemni powrócili także do tworzenia stowarzyszeń pomocy wzajemnej.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych

Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego

sygn. 2803, 2713, 2719, 2803, 3718, 7193, 7194, 7200, 7318, 7330, 7445, 8231.

Archiwum Państwowe w Kielcach

Rząd Gubernialny Kielecki

sygn. 6129, 6131, 6184.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy

sygn. 1876:188, 1894:31, 1899:164, 1902:244.

Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń

sygn. 96.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Kancelaria Gubernatora Kaliskiego

sygn. 760, 2661.

Rząd Gubernialny Piotrkowski-Wydział Administracyjny

sygn. 5143, 5997, 6215, 6595, 7066, 7397, 8206.

Rząd Gubernialny Piotrkowski-Kancelaria Prezydzialna

sygn. 294, 340, 342, 346, 358, 389, 400, 422, 425, 448, 467, 493, 494, 495, 514, 520, 523, 555, 897, 1009, 1022, 1036, 1056, 1133, 1164.

Archiwum Państwowe w Radomiu

Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków

sygn. 2, 10, 26.

Archiwum Państwowe w Warszawie

Warszawski Gubernialny Urząd do Spraw Stowarzyszeń

sygn. 288, 296, 305, 358, 360, 399, 403, 405, 425, 434, 451, 459, 543, 756, 813, 868, 917, 964, 1073, 1090, 1118, 1131.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Reakcja stołypinowska w Królestwie Polskim 1907–1910, wyd. H. Rappaport, Warszawa 1974.

Tymczasowe przepisy o towarzystwach zawodowych w imperium rosyjskim z dnia 17 (4) marca 1906 r., wyd. J. Kancewicz, „Kwartalnik Historii Ruch Zawodowego” 1983, nr 1–2, s. 84–97.

Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego, seria II, wyd. S. Godlewski, t. II, Warszawa 1886.

Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, t. III (*Królestwo Polskie i Białostoczczyzna*), red. S. Kalabiński, cz. 3 (1906–1907), Warszawa 1972; cz. 4 (1907–1914), Warszawa 1969.

OPRACOWANIA

Badziak K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002.

Broda J., *Dzieje ruch związkowego robotników drzewnych i pracowników leśnictwa w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1977.

Guesnet F., *Żydowskie i niemieckie organizacje w Łodzi w XIX wieku; typy i stosunki*, [w:] *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997, s. 162–191.

Kancewicz J., *Królestwo Polskie i Białostoczczyzna*, [w:] *Ruch zawodowy w Polsce. Zarys dziejów*, t. I (1869–1918), Warszawa 1974, s. 15–170.

Karwacki W.L., *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972.

Marek L., *Początki ruchu zawodowego wśród pracowników handlowych w Warszawie (1856–1881)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1966, nr 2 (58), s. 81–105.

Marek L., *Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych Wyznania Mojżeszowego (1882–1903)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1969, nr 2 (70), s. 21–49.

- Orzechowski I., Kochański A., *Zarys dziejów ruchu zawodowego w Królestwie Polskim (1905–1918)*, Warszawa 1964.
- Pellowski A., *Kultura muzyczna w Łodzi do roku 1918*, Łódź 1994.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001.
- Wrzosek S., *Organizacje pracowników handlu gastronomii i spółdzielczości w Polsce*, t. I (do 1918 roku), Warszawa 1972.
- Wrzosek S., *Pracownicy handlu Królestwa Polskiego w okresie rewolucji 1905–1907 roku*, „Kwartalnik Historii Ruch Zawodowego” 1972, nr 2 (42), s. 3–27.

WOJCIECH JAWORSKI

Legitimate Jewish trade unions in the Polish Kingdom (1906–1914)

No legal basis for trade unions meant that Jewish workers hired in Polish Kingdom assumed since the mid-nineteenth century mutual aid associations. The outbreak of the revolution in 1905, led to the liberalization policy of the government. In 1906 it issued temporary regulations on associations and unions which provided a possibility to form trade unions. In the years 1906–1908 26 trade unions were established. They were created by Jewish workers employed in craft workshop and small factories and employees of trade and services. Jewish trade unions were partly under the influence of the „Bund” and „Poalej Syjon”. State authorities closed down six trade unions. The crisis caused self destroying or cease operating for at least 13 unions. The economic recovery in the years 1910–1914 resulted in the creation of the eight unions. A total of 34 of the Jewish trade unions, until 21 were established in Lodz and nine in Warsaw. Most unions were founded by the workers and employees of the textile industry (8), trade and services (7), manufacturing clothing (5) and leather industry (4). After 1910 years salaried employees returned to form mutual aid associations.

Keywords: Jews, trade unions, Polish Kingdom, second half of the 19th century.